

श्रीसीतारामाभ्यां नमः ।

भगवद्रामानन्द । चार्यप्रणीतानन्दभाष्योपेता

श्रीमद्भगवद्गीता

सा च

जगद्गुरु श्रीमदनुभवानन्दाचार्यकृतश्रीगीतार्थमुधया
महामहोपाध्यायस्वामिश्रीरघुवराचार्यवेदान्तकेसरि-
प्रणीतयाऽर्थचन्द्रिकया स्वामिश्रीवैष्णवाचार्य-
निर्मितगुह्यार्थदीपिकया च सहिता ।

संशोधकः—पण्डितसम्राट् स्वामी श्रीवैष्णवाचार्यः

प्रथमावृत्तिः

१०००-प्रति

श्रीरामानन्दायः

६६५

{ सं. २०२१ वि. ।
{ सन् १९६५ ई.

श्रियः श्रियै नमः ।

भगवद्रामानन्दाचार्यकृतानन्दभाष्यभूषिता—

श्रीमद्भगवद्गीता

कर्मयोगप्रतिपादनात्मकं प्रथमं षट्कम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ! ॥ १ ॥

आनन्दभाष्यम् ।

अनवद्यगुणागारं जगद्बीजं जगत्पतिम् ।

केशेन्द्राद्यमरैर्वन्द्यं श्रियः श्रीपतिमाश्रये ॥ १ ॥

श्रीमते रामानन्दाय नमः ॥

महामहोपाध्यायस्वामिश्रीरघुवराचार्यविरचिताऽर्थचन्द्रिका

(श्रीरघुवरी) टीका ।

२ श्रीम० गीताया आनन्दभाष्यम् । [अ० १

श्रीरामंजनकात्मजामनिलजं वेधोवसिष्ठावृषी
योगीशश्च पराशरं श्रुतिविदं व्यासं जिताक्षं शुकम् ।
श्रीमन्तं पुरुषोत्तमं गुणनिधिं गंगाधराद्यान्यतीज्—
श्रीमद्राघवदेशिकश्च वरदं स्वाचार्यवर्यं श्रये ॥ २ ॥

परैर्वेदान्तार्थे कलुषितपथम्प्रापयति यो—

विशिष्टाद्वैतारख्यं प्रथितमतमेतत्प्रकटयन् ।

परप्रत्यग्भेदं श्रुतिशिरसि सिद्धं विशदयन्

यती रामानन्दः स हि सुगुणसिन्धुर्विजयते ॥ २ ॥

यस्यादेशवशाद्वेदविप्लवं गोपान्तरेऽर्थः

श्लो० १]

श्रीम० गोताया अर्थचन्द्रिका ।

३

यदंघ्रिपङ्केरुहसंश्रयादहं—

समस्तवेदान्तविमर्शचातुरीम् ।

समाप्तं तं जगदार्तिनाशकं

यतीश्वरं राघवमाश्रयेऽनिशम् ॥ ३ ॥

गर्भोग्रेन्द्राद्यखिलदिविषद्वन्द्वपादारविन्दद्वन्द्वः प्रणतकल्पपादपोऽखिललोक-
लावण्यधामावनितनयार्चितांघ्रिपद्मो हनुमत्सुषेणकुमुदांगदादिनित्यसूरिपरिसे-
वितदिव्यमूर्तिरुभयविभूतिनायकोऽपराजिताऽपरवैकुण्ठपदप्रधानार्थश्रीसाकेत-
निकेतनः परमपुरुषनारायणविष्णुवासुदेवादिपदवाच्यः पुरुषोत्तमः श्रीराम

४

श्रीम० गीताया आनन्दभाष्यम् ।

[अ० १

त्रयीसारमयी पुण्या गीता गोविन्दवल्लभा ।
वैष्णवप्रीतये सेयं भाष्यरत्नेन भूष्यते ॥ ४ ॥

अथादिपुरुषः साकेताधिपतिः कल्याणगुणोदधिर्भगवाञ्छ्रीरामः सा-
धुपरित्राणादिस्त्रावतारप्रयोजनान्यनुष्ठातुं वसुदेवगृहे श्रीकृष्णस्व-

इत्यादिषु तथा दर्शनात् । अस्य च परमप्रयोजनतयाऽवश्यानुष्ठेय-
त्वेन सर्वज्ञस्यापि परेशस्य तद्रक्षणे चिन्ता युज्यत एव । श्रीमद्भागवतेऽ-
प्येतदुक्तम् । तथाहि—

‘ब्रह्मशापापदेशेन कालेनामोघवाञ्छितः ।

संहृत्य स्वकलं ननं त्यक्त्वन्तेह्यमनिन्यत ॥ (भागवतम् १०.१०.१०)

श्लो० १] श्रीम० गीताया अर्थचन्द्रिका ।

५

रूपेणावतीर्य वसुन्धराभारभूतान् स्वाश्रितद्विषोऽमसुरस्वभावान्
कंसादीन्निहत्य परमधर्मं संरिक्त्वयिषुर्भारताख्यमहाहवव्याजेन
स्वानन्यप्रपन्नमर्जुनं स्वमुखेनैव गीताशास्त्रस्य हार्दमुप-
दिशन् स्वावतारलीलामातेने । इयञ्च गीतारूपं भगव-

पुरुषार्थसाधनत्वेनाभिहितं चिदचिदीश्वरतत्त्वपरिज्ञानपूर्वकं भगवदाराधन-
मेवेति श्रुतिरहस्यवेदिनां समयः । 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः
पन्था विद्यतेऽयनाय, (पुरुषसूक्त) 'तरतिशोकमात्मवित्, ( )
'आत्मा वारे दृष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः, (वृ. ६।५)

६

श्रीम० गीताया आनन्दभाष्यम् । [अ० १

द्वादं भगवान् द्वैपायनोऽधिभारतं श्लोकरूपेण जग्रन्थ । तत्र
कर्मयोगप्रतिपादनपरे प्रथमषट्के उपोद्घातक्रमेणादिमोऽध्यायः
समारभ्यते । तत्र स्वपुत्रस्नेहवागुरावद्धृदयो धृतराष्ट्रस्तद्विजयं
श्रोतुकामो भगवद्व्यासप्रसादलब्धदिव्यदृष्टिं तदानीमेवयुद्ध-

न्तरवस्थितस्तेनात्मशरीरभावेनैव 'तत्त्वमसि, इत्यादौ सामानाधिकरण्यं
' ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो । (छां. ६।८।७)
इत्यादि श्रुतयोऽभिदधते । निरुक्तञ्च तत्त्वत्रयस्वरूपं द्वा सुपर्णा मयुजा
सखाया, (मु. ३।१।१) 'ज्ञाज्ञौ द्वावजानीकानीकौ' (ते. १।१।१)

श्लो० १] श्रीम० गीताया अर्थचन्द्रिका ।

७

स्थानात् कुरुक्षेत्रादुपागतं सञ्जयं पृच्छति—धर्मक्षेत्र इति ।
हे संजय ! धर्माचरणयोग्ये पुण्यप्रदेशे कुरुक्षेत्रे युयुत्सवो
योद्धुमिच्छन्तः समवेताः सम्मिलिता मामका मत्पुत्रा
दुर्योधनादयः पाण्डवाः पाण्डुपुत्रा युधिष्ठिरादयः किमकुर्वन्त
किं कृतवन्तः । अत्रायम्प्रष्टुराशयः 'कुरुक्षेत्रं वै देवयजनम्,
मर्थयन् स्वजनगुरुबन्धुनिधनजनितब्रह्महत्याकुलघ्नतादिमहापातकभीतिविष-
णहृदयं सदयमायोधनाद्विरम्य सवृषत्कगाण्डीवमुत्सृज्य रथोदरैकदेशे
विषीदन्तमवस्थितं प्रधानकरणे कुलक्षयो महदघञ्चेति दुरुद्धर-
रथोदरैकदेशे विषीदन्तमवस्थितं प्रधानकरणे कुलक्षयो महदघञ्चेति दुरुद्धर-

८

श्रीम० गीताया आनन्दभाष्यम् । [अ० १]

इत्यादिश्रुत्युद्गीतमहिम्नि धर्मानुष्ठानोपयोगिनि कुरुक्षेत्रे
युयुत्सयैव सम्मिलिताः परन्तु क्षेत्रमाहात्म्यादुपचितपुण्यविशे-
षेण निरस्तद्वेषदोषा निर्मलस्वान्ता मत्पुत्रा धर्मराजायार्ध-
जीवेश्वरादिविभागस्याज्ञानविजृम्भितत्वान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तनिरंजनवस्तुभूत-
मेकं निर्विशेषम्ब्रह्मैव परमार्थतत्त्वम् । तथाचोक्तं :—

निर्विशेषं परम्ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ।

ये मन्दास्तेनृकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥ इति ।

श्लो० १] श्रीम० गीताया अर्थचन्द्रिका ।

९

राज्यप्रदानादिना हिंसाद्यधर्मादुद्विग्नमानसाः पाण्डवा वा राज्य-
मनिच्छन्तः सौहार्देन सन्धिं कृतवन्त उताहो युद्धमेवेत्येतद्य-
थावद्ब्रूहीति ॥ १ ॥

“ ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ” (गी.१५।७)

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ (गी.१५।१६)

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ (गी.१५।१७)

श्लो० १] श्रीम० गीताया अर्थचन्द्रिका ।

१७

संजय उवाच ।

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

आ. भा—एवं प्राधान्येन स्वतनयोरिति शुश्रूषोर्धृत-
राष्ट्रस्य प्रश्नमाकर्ण्य तदुत्तरं लब्धद्वैपायनप्रसाददिव्यदृष्टिस्सञ्जय
उवाचेति जनमेजयम्प्रति वैशम्पायनस्योक्तिः । सञ्जयस्य
प्रतिवचनं निर्दिशति—दृष्ट्वात्विति । पाण्डवानीकं पाण्डुतन-
त्सवः समवेताश्चेद्युद्धमेव करिष्यन्तीति नियतनिश्चयात् ‘कथमयुध्यन्,
इति प्रश्नम्परिहाय ‘किमकुर्वत, इति प्रश्नः कथमुपपद्यतामिति चेन्न
कुरुक्षेत्रस्य धर्मक्षेत्रत्वोक्तिस्तस्य पुण्यजनकभूमित्वं द्योतयति तथा च
निरोपनिवासेन मनोनैर्मल्याद्धर्मतो-

१८

श्रीम० गीताया आनन्दभाष्यम् । [अ० १

यानां सैन्यं व्यूढं व्यूहाकारेणावस्थितं दृष्ट्वा राजा दुर्योध-
नस्तदा सङ्ग्रामारम्भकाले सामयिककृत्यं विमर्शयितुं धनुर्विद्या-
निधेर्द्रोणाचार्यस्य समीपं तदादरातिशयं ख्यापयिष्यन् स्व-
यमेव गत्वा वक्ष्यमाणवाक्यमुवाच ॥ २ ॥

अ. टी. एवं निजतनयावनविलीनदृष्टेर्वस्तुतो गतदृष्टेर्धृतराष्ट्रस्य
प्रश्नाशयमनुसन्धाय तदुत्तरं दातुमुद्यतो व्यासप्रासादाधिगतदिव्यदृष्टिस्स-
ञ्जय उवाचेत्याह वैशम्पायनः । किं तत्प्रतिवचनमित्याह—दृष्टृवेति । तु-
शब्दस्तत्परिणामः ।

श्लो० १] श्रीम० गीताया अर्थचन्द्रिका ।

१९

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

आ भा.—तद्वचनमाह सञ्जयः—पश्यैतामिति । भो आचार्य !
समरशास्त्रनिष्णातधिषणेन तवैव शिष्येण द्रुपदतनयेन व्यूढां
व्यूहाकारेणोपस्थापितां पाण्डुपुत्राणां महतीं विस्तृतामनेकाक्षौ-
हिणीसमन्वितामेतां सेनां पश्य तेषां शौर्यबलोत्साहसन्नाहा-
दीन् ज्ञातुं चक्षुर्विषयी कुर्विति प्रार्थना ॥ ३ ॥

तद्दौष्ट्यमभिव्यनक्ति । न वा ज्ञातस्वभावस्य तत्पितुरन्तिके सञ्जयोऽपि
तद्दौष्ट्यं वर्णयितुम्प्रवृत्तोऽपि तु युद्धवृत्तम् ॥ २ ॥

श्रीम० गीताया आनन्दभाष्यम् । [अ० १
२०

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

आ. भा.—पश्यन्तमेव विशिष्टरूपेण शूरान् परिचायय-
न्नाह—अत्रेति । अत्र शत्रुसैन्ये महेष्वासा महाशरासना युधि
संग्रामे भीमार्जुनसमाः शूराः शौर्यशालिनः सन्ति । के च
तयित्याह—युयुधानः सात्यकिर्विराटाधिपतिर्द्रुपदश्चैते त्रयोऽपि
महारथा एव ॥ ४ ॥

चास्मात्सावधानेन भाव्यं भवतेति भावः । व्यूढां वज्रादिव्यूहरचनया
सज्जीकृतां पश्य सामरिकदृष्ट्या प्रत्यक्षीकुरु । यत्त्वत्र कैश्चित् ' हे पाण्डु-

०१

श्लो० १] श्रीम० गीताया अर्थचन्द्रिका ।

२१

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।

॥ पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥

य-
धि
च
पि
आ भा.-धृष्टकेतुः चेकितानः काशिराज इत्येते त्रयोवीर्य-
वन्तः । वीर्यवानिति विशेषणं धृष्टकेत्वादित्रयाणामपीतियावत् ।
एवं पुरुजित्कुन्तिभोजशैब्यादित्रयाणां नरपुङ्गव इति विशे-
षणम् ॥ ५ ॥

य-
या
इ-
-
नानीस्त्वेक एव द्रुपदतनयस्तज्जयश्च त्वदीयेन येन केनापि सुभटेन
सुकर इति केयमनवसरप्राप्ता चिन्तेत्याह—अत्रेत्यादिभिस्त्रिभिः ।
अत्रास्यां चम्बामिषवो बाणा अस्यन्ते यैस्ते इष्वासा शरासनानि
महान्ति तानि येषान्ते तथा युधि सम्प्रहारे सम्प्रख्यातविद्याबलोत्साहाभ्यां

२२

श्रीम० गीताया आनन्दभाष्यम् ।

[अ० १

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रौ द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

आ.भा.—विक्रमशाली युधामन्युः पाञ्चालो वीरोचितकर्म-
शाल्युत्तमौजाश्च पञ्चालदेशीयः सुभद्राया अपत्यमभिमन्युद्रौपद्या
अपत्यानि प्रतिबिन्ध्यादयः पञ्च । चकाराद् घटोत्कचप्रभृतयो
ग्राह्याः । एते सर्वे महारथा एव । महारथलक्षणन्तु—‘आत्मानं
रथिनश्चाश्वान् रक्षन्नक्षतमायुधैः । यो युध्यत्ययुतैर्वीरैः समहा-
रथ उच्यते ॥ इत्यादिकमत्र योज्यम् ॥ ६ ॥

इत्येतेषां त्रयाणां नरपुङ्गव इति विशेषणम् । धृष्टकेत्यादयो वीर्यवन्तः
पुरुजिदादयश्च नरपुङ्गव इति समुदितार्थः । अत्र चिकितानस्यापत्यं
चेकितान इति शंकरानन्दव्याख्यानमयत्तम् । तथा सति शब्दस्याद-

श्लो० १]

श्रीम० गीताया अर्थचन्द्रिका ।

२३

अस्माकन्तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥७॥

आ. भा.—एवं स्वाचार्यं परबलं तन्नेतृंश्च प्रदर्श्य स्वबलं
तदधिपतींश्च निर्दिशति—अस्माकन्त्विति—तु शब्दः परबल-
पञ्च । इमे परिगणिताः सप्तदशसंख्याकाः शूरा बलेन भीमार्जुनाभ्यां
साम्यं दधतोऽपि महारथा एव । अत एवार्जुनादीनामतिरथत्वेनात्र महारथेषु
परिगणनाभावः सिध्यति ।

‘ एको दश सहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् ।

शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥

२४ श्रीम० गीताया आनन्दभाष्यम् । [अ० १]

भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥
व्यावर्तकः । अस्माकं सैन्ये ये पराक्रमशस्त्रविद्यादिषु विशिष्टा-
उन्नता मम सैन्यस्य नेतारस्तांस्ते समवधानार्थं ब्रवीमि, नत्व-
ज्ञातज्ञापनार्थं त्वं निबोध विजानीहि । द्विजोत्तमेत्यामन्त्रणं
युद्धविद्याचार्यस्यापि ते मंत्रविच्चमक्षतमिति सर्वथा तव कार्यक्ष-
मतास्तीति सूचयितुम् ॥ ७ ॥

आ. भा.--नामतस्तानाह-भवानिति । स्वाचार्यत्वेन
सन्धये जात्वनुज्ञां विदध्यात्तदा विहता मे मनोरथपंक्तिरित्याशंक्याह—
अस्माकन्त्विति । त्विति बोधने दुर्योधनः स्वकीयव्याकुलतामाच्छा

श्लो० १]

श्रीम० गीताया अर्थचन्द्रिका ।

२५

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

ब्राह्मणत्वेन साक्षादुपस्थितत्वेन भवान् द्रोण इति प्राक्परिगणनं
भीष्मो देवव्रतः कर्णः कृपाचार्योऽश्वत्थामा, इमौ समरविजयिनौ
समितिञ्जय इत्यनयोरेव विशेषणमुभयोर्मध्यपातित्वात् । विकर्णोऽ-
नुजः सौमदत्तिर्भूरिश्रवास्तथैव चेत्यनेन सिन्धुपतेरपि संग्रहः ॥ ८ ॥

आ. भा.—एवं विशिष्टनायकनामान्युक्त्वा नायकान्तरा-
ण्यपि सन्तीत्याह—अन्ये चेति । प्रोक्तेऽभ्योऽन्ये शल्यादयो बहवो

त्वाद्ब्राह्मणत्वादुपस्थितत्वाच्च भवान् द्रोणाचार्य इति द्रोणस्य प्रथमोक्तिः ।
भीष्मो गाङ्गेयः कर्णः कृपाचार्योऽश्वत्थामा च । अनयोर्गौरवशा-

२६ श्रीम० गीताया आनन्दभाष्यम् । [अ० ६]

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥१०॥

योद्धारः सन्ति ये च मन्निमित्तं जीवितमपि त्यक्तुमुत्सहन्ते ।
ननु बद्धदृढसौहार्दानामकिञ्चित्कराणां जीवितत्याग एव सुकर-
स्तव तु किम्फलं तेनेत्याह—नानाशस्त्रप्रहरणा नानाविधानि
शस्त्राणि शक्तितोमरपरिधादीनि प्रहरणसाधनानि येषां ते
तथाविधा युद्धविद्यायां परमनिपुणा इति नाहमल्पसहाय इति
भावः ॥ ९ ॥

आ. भा.—इदानीं स्वबलाधिवयं दर्शयति—अपर्याप्त-
मिति । तत्पूर्वमुपवर्णितं अस्माकं बलमपर्याप्तमपरिमितमनल्पसं-
मध्यवसिता मयि प्राणेभ्योऽप्यधिका प्रीतिस्तेषामितिभावः, सर्वेऽपि शौर्य
शालिनो नानाविधानि शक्तितोमरशूलनिस्त्रिशपाशचक्रादीनि शस्त्राणि

श्लो० १] श्रीम० गीताया अर्थचन्द्रिका ।

२७

ख्याकं तद्वलं योद्धुमसमर्थमिति वा यतोऽस्मद्वलं सर्वातिशा-
यिवलवता भीष्मेणाभिरक्षितमस्ति । इदमेतेषां बलन्तु परिमित-
मल्पसंख्याकमस्मद्वलं योद्धुं समर्थं वास्ति यतस्तद्वलं भीमेन

संख्याकमेकादशाक्षौहिणीसंख्याकं स्वतो विद्यत इतियावत् । सर्वातिरथाति-
शायिभीष्मेणाभिरक्षितञ्चास्ति इति विशिष्टापरिमिततां गमयति । विनापि
चञ्चार्थो गम्यत इति नियमात् । अथवा तत् पूर्वप्रयुक्तपदोपस्थापित-
मस्माकं बलमप्रमेयपराक्रमशालिना भीष्मेणाभिरक्षितमतो हेतोस्तद्वलं
तेषां समर्थम् । एवमिदं पुरो दृश्यमानमेतेषां पाण्डवानां बलं

२८

श्रीम० गीताया आनन्दभाष्यम् ।

[अ० १]

युद्धे भीष्मसामर्थ्यतोऽतिहीनसामर्थ्येनाल्पवयस्केन चाभिरक्षितं
तस्मादस्माकमेव विजय इति भावः ॥ १० ॥

बलं सैन्यमपर्याप्तमपूर्णं मे भातीत्यादिप्रकारेण व्याख्यातस्तद्वयोरपि
व्याख्यानयोरर्थभेदः प्रकरणविरोधश्च दुरुद्धरौ दोषावाद्यव्याख्यानक-
र्तुश्च 'तदेवं बहुमानयुक्तं राजवाक्यं श्रुत्वा भीष्मः किंकृतवानिति
स्रोत्तरग्रन्थविरोधोऽपि । कथमेवंविधे समासन्नसंग्रामे स्वार्थसाधने प्रवृत्तो
दुर्योधनः स्वकीयसेनासर्वस्वं निखिलशूराग्रगण्यं भीष्माचार्यं द्रोणा-
चार्यञ्च तयोः शृण्वतोरेव दुरभिप्रायाभिः कटक्तिभिश्चास्थिपेन १ कथञ्चालि

श्लो० १] श्रीम० गीताया अर्थचन्द्रिका ।

३९

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥११॥

आ, भा—एवञ्च भीष्मकर्तृकव्यूहाभङ्गाय भवद्भिर्बलाध्य-
क्षस्य भीष्मस्यैव रक्षणं विधेयमिति प्रार्थयते—अयनेष्विति ।

अयनेषु व्यूहावयवस्थानेषु सर्वेषु सेनान्या यथा विभक्ता व्यूह-
रचनायां ये यत्र नियोजितास्ते तत्रावस्थितास्सन्तो भवन्तः

बलत्वाद्वा ? तत्र न प्रथमो हेतुः धर्मराजस्यैव तथात्वात् । न द्वितीयो
भगवतः श्रीकृष्णस्यैव तत्कर्मकारित्वात् । न तृतीयो धृष्टद्युम्नस्यैव
सेनाध्यक्षत्वात् । न तुरीयोऽर्जुनस्यैव तथा प्रसिद्धेः । नापि पञ्चमो न हि

३० श्रीम० गीताया आनन्दभाष्यम् । [अ० १

तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
 सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥
 सर्वेऽपि स्वकीयं सेनापतिं भीष्ममेव सर्वतोऽभिरक्षन्तु स्वस्थान-
 मपरित्यज्य भीष्माचार्यं यथा प्रहारो न भवेत्तथा तद्रक्षा विधेया ।
 तद्रक्षिते सर्वं बलं रक्षितं स्यादिति भावः ॥ ११ ॥

आ. भा.—स्वपरसैन्यवृत्तमावेदयितुमाश्रितस्यापि द्रोणा-
 चार्यस्य समीपे 'भीष्ममेवाभिरक्षन्तु' इति भीष्मरक्षण एव विज-
 यनिर्भर इत्येतद्राजहार्दमवगम्य स्वस्मिन् प्रेमातिशयश्च जानानः
 स्वपराक्रमं दिदर्शयिषुस्तं हर्षयतीत्याह सञ्जयः—तस्येति ।
 तस्य दुर्योधनस्य हर्षमानन्दं सम्यग्जनयन्नुत्पादयन् प्रतापवान्
 कुरुवृद्धः पितामहो भीष्मः सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ
 वादितवान् ॥ १२ ॥

दूरत एव वारणीयानि तथा रक्षितोऽयं यथासुखं परबलं प्रहरिष्यति ।
 ततश्चास्माकमेव विजयः अतः सेनापतेर्भीष्मस्य मम च राज्ञो निदेश-
 परिपालनमेव द्वेषेर्ष्यासयामत्सरादिकमन्मस्य निधेयमित्यन्वयः ॥ १३ ॥

श्लो० १] श्रीम० गीताया अर्थचन्द्रिका ।

३१

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ॥
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥१३॥
ततःश्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ॥
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥१४॥

आ. भा.—भीष्मशंखध्वनिमुपश्रुत्य सर्वैर्विशिष्टयोद्धृभि-
र्युयुत्सासूचकानि शंखादीनि वादितानीत्याह—तत इति । ततः
सेनानायकस्य भीष्मस्य शंखध्मानानन्तरं भीष्मपक्षीयैस्सैनिकैः
शंखभेरीपणवानकगोमुखाः वाद्यविशेषाः सहसैवातित्वरयैवाभ्य-
हन्यन्त प्रवादितास्तज्जनितः शब्दो ध्वनिस्तुमुलो महा-
नासीत् ॥ १३ ॥

आ. भा —पाण्डवसैन्योत्साहमपि दर्शयति तत इति ।
ततो भीष्मादिशंखसमुत्थितं तुमुलध्वनिमाकर्ण्य शुक्रवर्णैरश्वैर्युक्ते
ध्वनञ्जयस्यार्हणीयरथेऽवस्थितौ श्रीकृष्णार्जुनौ दिव्यौ शंखौ
दिनरात्र्यन्तं प्रहरिष्यति । तच्छ्रवणसमनन्तरा वा हर्षोत्पत्तिरितियावत् ।

३२

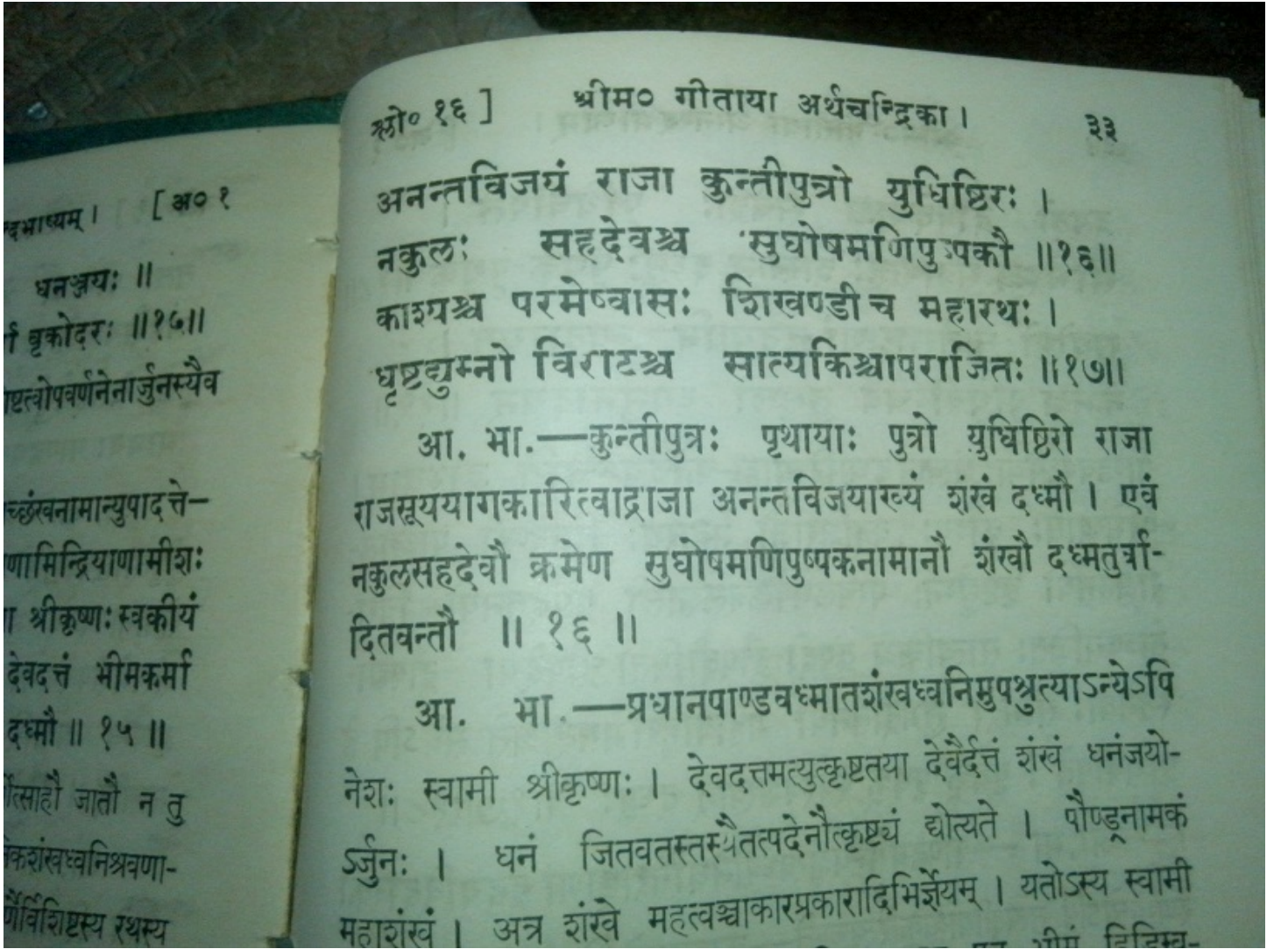
श्रीम० गीताया आनन्दभाष्यम् । [अ० १

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ॥
पौण्ड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥१५॥
वादितवन्तौ । अत्र हयस्थादीनां विशिष्टत्वोपवर्णनेनार्जुनस्यैव
विजयो व्यज्यत इति भावः ॥ १४ ॥

आ. भा.—इदानीं विशिष्टरूपेण तत्तच्छंखनामान्युपादत्ते—
पाञ्चजन्यमिति द्वाभ्याम् । हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशः
स्वामी जीवान्तर्यामितयेन्द्रियप्रेरकः परमात्मा श्रीकृष्णः स्वकीयं
पाञ्चजनादुत्पन्नं पाञ्चजन्यं धनञ्जयोऽर्जुनो देवदत्तं भीमकर्मा
वृकोदरो भीमसेनः पौण्ड्रनामकं महाशंखं च दध्मौ ॥ १५ ॥

अ. टी.—कुरुसैन्यशंखनादैः पाण्डवसैन्ये हर्षोत्साहौ जातौ न तु
भयमिति कथयति—तत इति । ततःकुरुपक्षीयसैनिकशंखध्वनिश्रवणा-
तन्नाम भेतैः निवैः ॥ १५ ॥

३४

श्रीम० गीताया आनन्दभाष्यम् ।

[अ० १]

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान् दध्मुः पृथक् पृथक् ॥१८॥
सघोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीञ्चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥१९॥

पाण्डवपक्षीयाः शंखान् दध्मुरित्याह—काश्यश्चेति द्वाभ्याम् ।
परमेष्वासः काश्यः काशिराजो महारथः शिखण्डी पाञ्चाल-
राजतनयो धृष्टद्युम्नः परबलधर्षकबलशाली द्रुपदतनयो विरा-
टोऽपराजितः सात्यकिश्च द्रुपदो द्रौपदीपिता द्रौपदेया द्रौपद्या-
स्तनयाः सौभद्रो सुभद्रातनयो महाबाहुरभिमन्युश्चैते सर्वेऽपि हे
पृथिवीपते ! पृथक् पृथक् स्वस्वशंखान् दध्मुः ॥१७॥१८॥

आ.भा —पाण्डवसैन्यशंखध्वनिधार्तराष्ट्राणां हृदयविदारको
रणमन्येऽपि तत्पक्षीयाश्चक्रुरित्युच्यते—काश्यश्चेति द्वाभ्याम् । परमे-

म् । [अ० १
वीपते ।
क् पृथक् ॥१८॥
रयत् ।
यन् ॥१९॥
ति द्वाभ्याम् ।
ण्डी पाञ्चाल-
तनयो विरा-
या द्रौपद्या-
धते सर्वेऽपि हे
१७॥१८॥
दयविदारको
याम् । परमे-

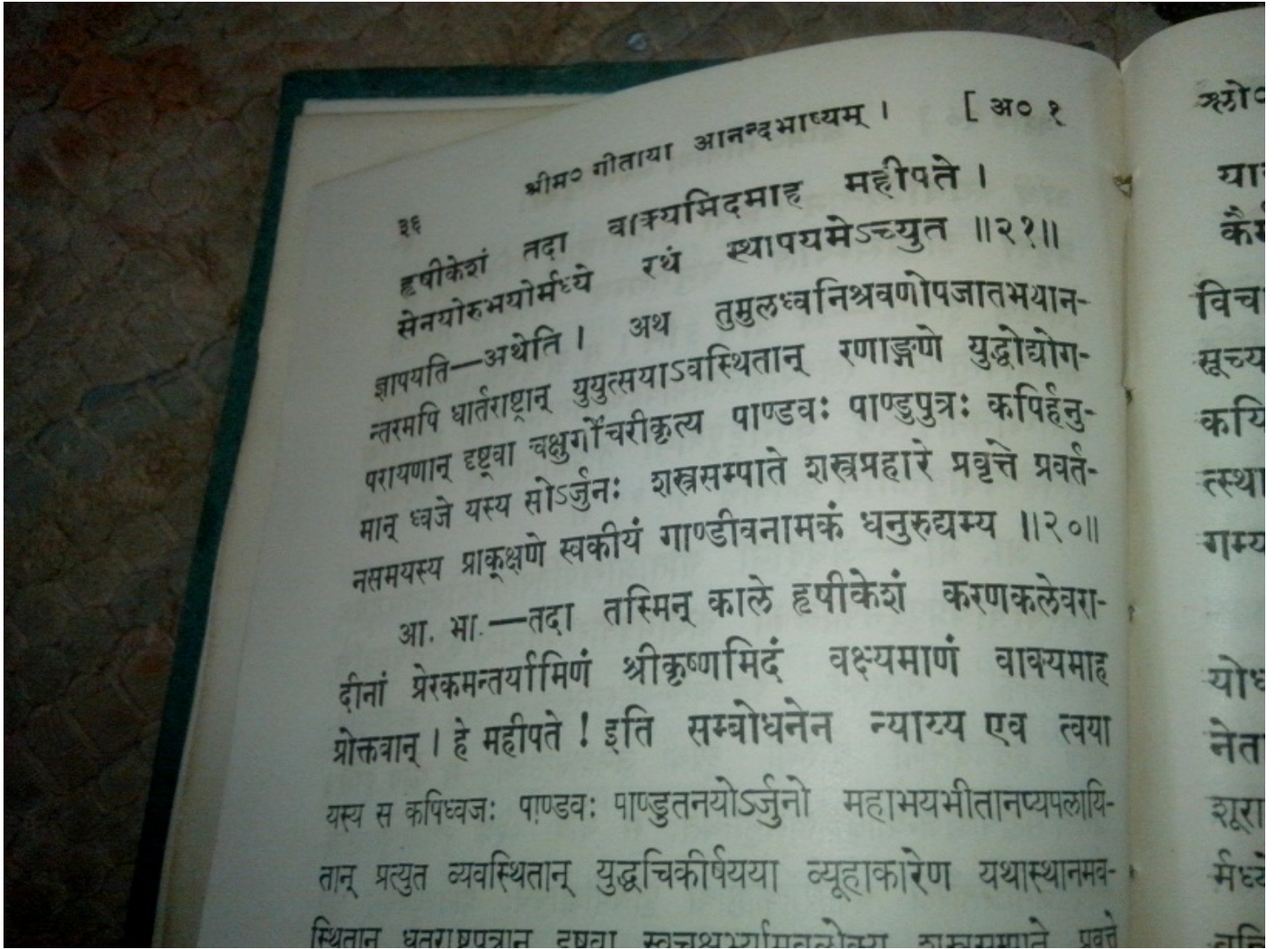
श्लो० २०]

धीम० गीताया अर्थचन्द्रिका ।

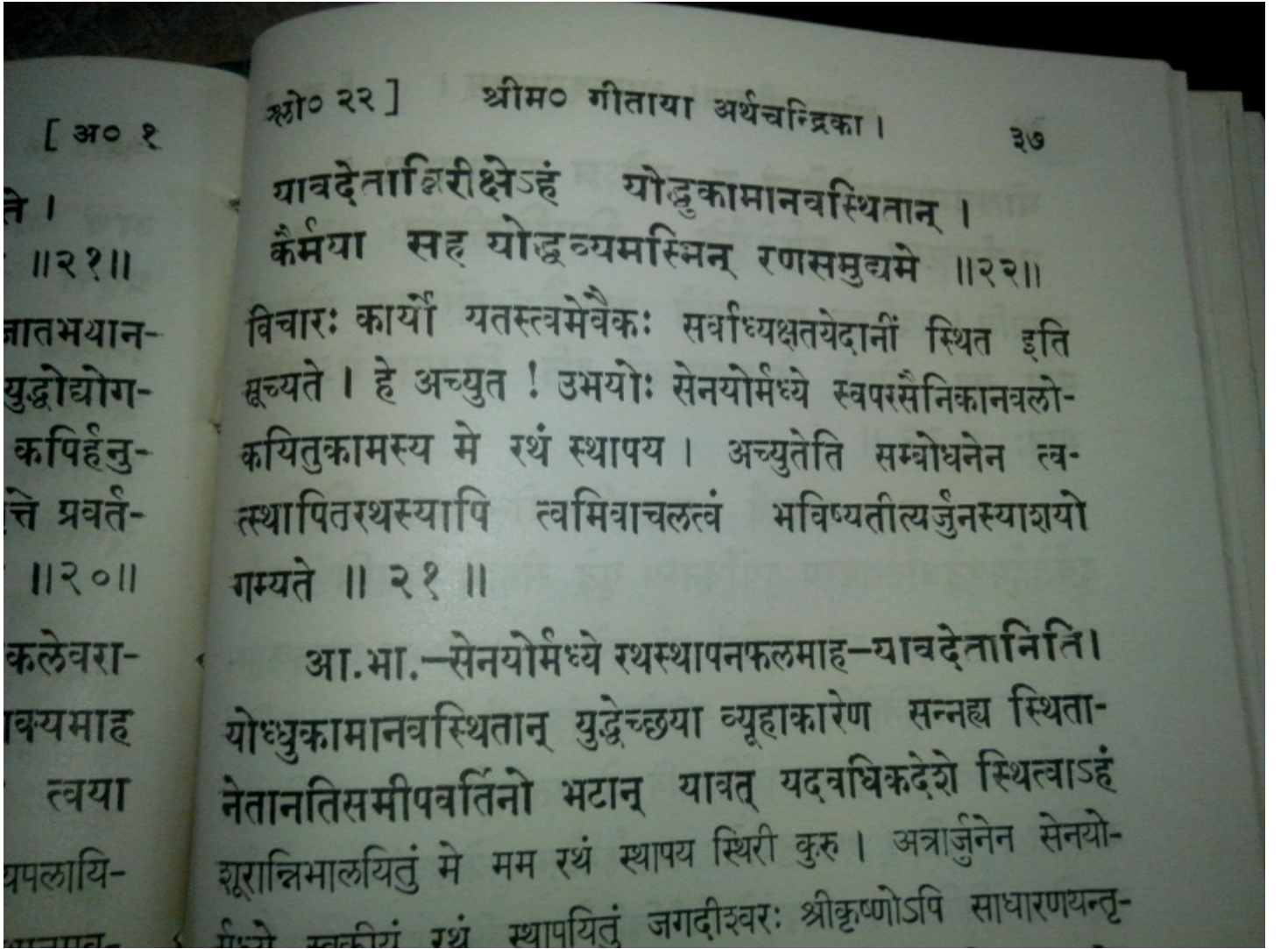
३५

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् रुपिध्वजः ॥
प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥२०॥
निष्पन्न इत्याह—स घोष इति । स पाण्डवतत्पक्षीययोद्धृ-
शंखघोषस्तुमलो रणव्याकुलतामावहन्नभोगगनं दिशं धरित्रीश्च
प्रतिध्वानेनापूरयन् धृतगाष्ट्रपुत्राणां तत्पक्षीयानाञ्च हृदयानि
दुस्सहव्यथायुक्तानि कृतवान् ॥ १९ ॥

आ. भा.—अथेदानीं गीताशास्त्रप्रतिपाद्यप्रयोजनसिद्धयेऽ-
र्जुनस्याचार्यप्रपदनफलिकां कथामवतारयितुमादौ कौन्तेयप्रवृत्ति-
क्षोभजनका नाभूवन् पाण्डवसैन्यशंखसमुत्थोद्घोषस्तु त्वदीयतन-
यानां हृदयदारणीं दारुणां व्यथां जनयामासेत्याह—स घोष इति ।
जगत्प्रसिद्धपाञ्चजन्यादिशंखसमुत्थितः स घोषः परेषां रणव्याकुलतामु-
त्पादयन्नभोजन्तरिक्षं चकारात्काष्ठाश्च पृथिवीञ्चोच्चैः प्रतिध्वनयन् धत-

३८

श्रीम० गीताया आनन्दभाष्यम् । [अ० ३]

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥२३॥
पश्यामि । यदस्मिन् रणसमारंभे मया कैः शूरैस्सह योद्धव्यं
मया सह योद्धुं के ह्यत्र समर्था इति जिज्ञासा मेऽस्तीति
भावः ॥ २२ ॥

आ. भा.—उक्तमर्थं स्पष्टयति—योत्स्यमानानिति ।
दुर्बुद्धेर्दुष्टबुद्धेर्धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य युद्धे संग्रामे प्रियमिष्टं कर्तुं-
स्पष्टतयेक्षितुं क्षमः स्यां तावद्देशं रथं नयेत्यर्थः । अथवा यावत्काल-
महं शूरान् परिचिनोमि तावत् कालमेव तत्र रथं स्थापय नाधिकं
श्रममर्पयामीति । ननु युद्धकर्तरि त्वयि प्रेक्षकतामात्रेण किम्फलमित्याह
कगिति । अस्मिन् रणसमारंभे मया कैः शूरैस्सह योद्धव्यं मया सह योद्धुं

समागताः । [अ० ३]

समागताः ।
विकीर्षवः ॥२३॥
शूरैस्तह योद्धव्यं
जिज्ञासा मेऽस्तीति

स्यमानानिति ।
मे प्रियमिष्टं कर्तु-
अथवा यावत्काल-
स्थापय नाधिकं
किम्फलमित्याह
व्यं तैश्च कैर्मया
युयुत्साऽप्यस्ति ।
सह युद्धाधि-

श्लो० २४]

श्रीम० गीताया अर्थचन्द्रिका ।

३९

सञ्जय उवाच-

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥२४॥
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषाञ्च नहीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान् कुरुनिति ॥२५॥

मिच्छवो य एतेऽत्र समरभूमौ सम्यक्कृतयुद्धनिश्चया आगता-
स्तान् योत्स्यमानान् मया सह समरं करिष्यमाणानहमवेक्षेऽव-
लोकयामि ॥ २३ ॥

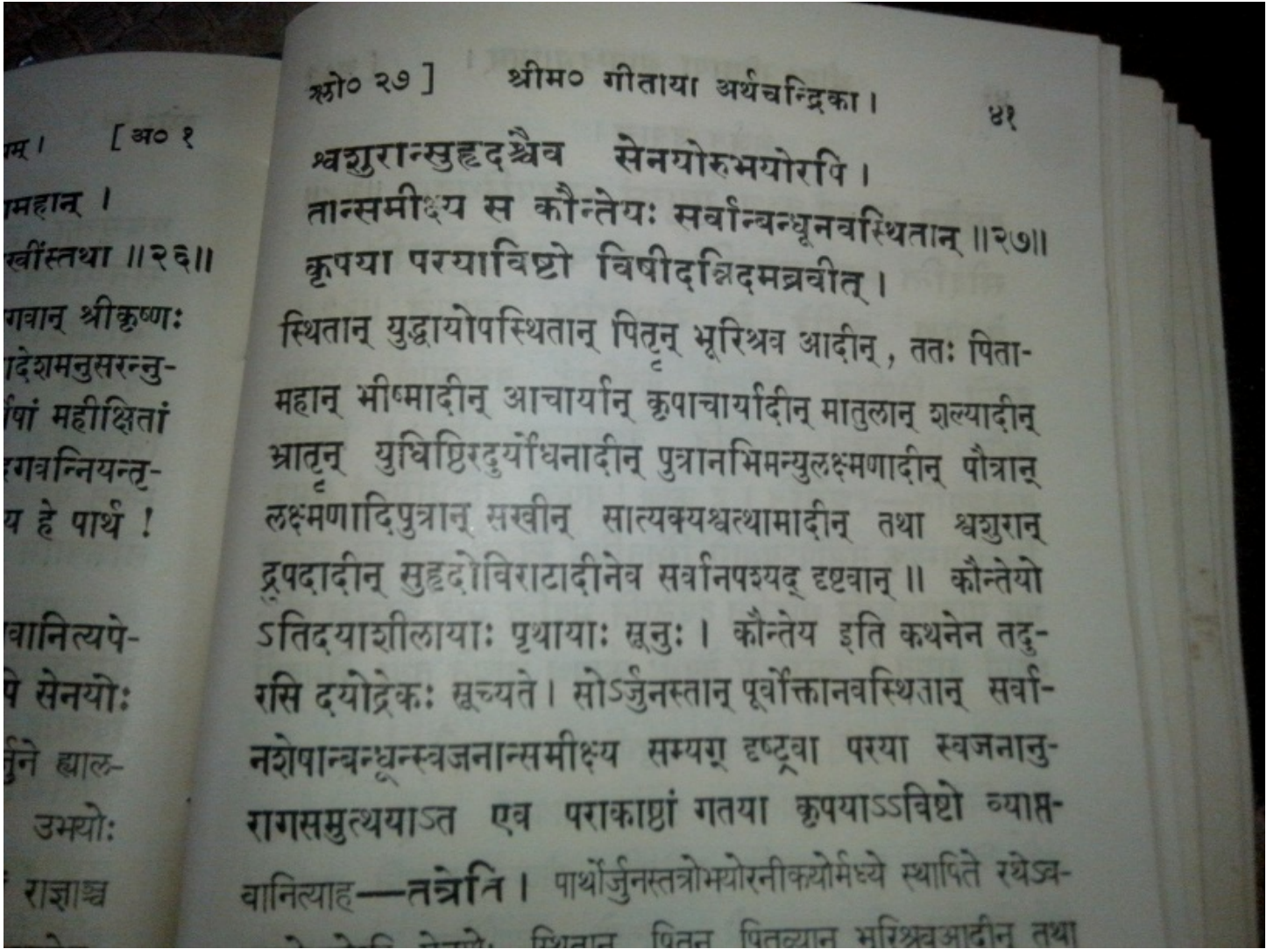
आ. भा — एवमर्जुनप्रेरितो भगवान् श्रीकृष्णस्तदादेशम-
नुष्ठितवान्नवेति सन्दिहानेन धृतराष्ट्रेण पृष्टः सञ्जयस्तमभिदधा-
वित्याह वैशम्पायनः सञ्जय उवाचेति । सञ्जयवचनमनुवदति—
एवमिति । हे भारत ! धृतराष्ट्र ! गुडाकाया निद्राया ईशेन
द्वय एवेति भावः । य एतेऽत्र रणाजिरे समागता अवश्यं योत्स्याम

४० श्रीम० गीताया आनन्दभाष्यम् । [अ० १]
 तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ।
 आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥२६॥
 वशीकृतनिद्रेणार्जुनेनोक्तप्रकारेणोक्तो हृषीकेशो भगवान् श्रीकृष्णः
 समाश्रितवास्तव्यात् सारथ्यं परिपालयन् धनञ्जयादेशमनुसरन्नु-
 भयोरनीकयोर्मध्ये भीष्मद्रोणयोः प्रमुखतोऽग्रे सर्वेषां महीक्षितां
 राज्ञाश्चाग्रे स्थोत्तमं सप्तार्चिषा प्रेम्णा समर्पितत्वाद्भगवन्नियन्तु-
 क्त्वाच्च सर्वरथेषूत्तमं पार्थरथं स्थापयित्वा संस्थाप्य हे पार्थ !
 समवेतानेतान् कुरुन् पश्येत्युवाच ॥२४॥२५॥

आ.भा.—एवं भगवदाज्ञामुपश्रुत्यार्जुनः किं कृतवानित्यपे-
 क्षायामाह—तत्रेति । पार्थोऽर्जुनस्तत्राश्वस्थायोभयोरपि सेनयोः
 भारत ! गुडाकाया निद्राया ईशस्तेनार्जुनेन निद्रावशीकारेणार्जुने ह्याल-
 स्यलेशराहित्यं गम्यते । एवं पूर्वोक्तप्रकारेणोक्तो हृषीकेश उभयोः
 सेनयोर्मध्ये भीष्मद्रोणयोः प्रमुखतः सम्मुखे सर्वेषां महीक्षितां राज्ञाञ्च

श्लो० २७
 श्वशुरान्
 तान्समी
 कृपया
 स्थितान् यु
 महान् भी
 भ्रातृन् यु
 लक्ष्मणादि
 द्रुपदादीन्
 ऽतिदयाश
 रसि दयोऽ
 नशेषान्वन्धु
 रागसमुत्प
 वानित्याह—

४२

श्रीम० गीताया आनन्दभाष्यम् ।

[अ० १]

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥२८॥
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।

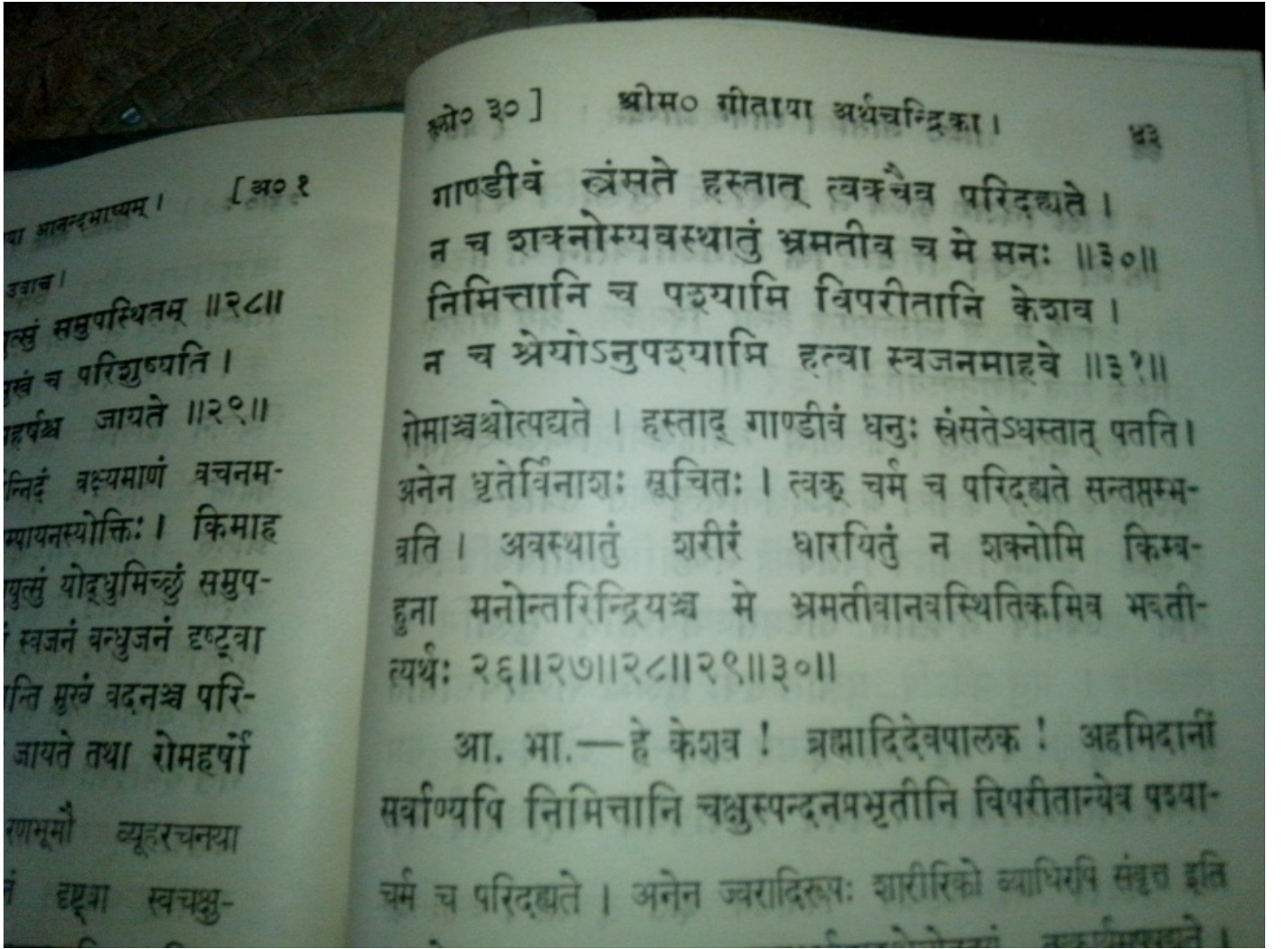
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥२९॥

हृदयो विषीदन् परितापं कुर्वन्निदं वक्ष्यमाणं वचनम-
ब्रवीत् ॥ अर्जुन उवाचेति वैशम्पायनस्योक्तिः । किमाह

तत्कथयति—दृष्ट्वेति । हे कृष्ण ! युयुत्सुं योद्धुमिच्छुं समुप-
स्थितं सम्यक् समीपेऽग्रभागे स्थितमिमं स्वजनं बन्धुजनं दृष्ट्वा
मम गात्राण्यङ्गानि सीदन्ति दुर्बलानि भवन्ति मुखं वदनञ्च परि-
म्लानं जायते । शरीरे मे वेपथुः कम्पश्च जायते तथा रोमहर्षो

हे कृष्ण ! युयुत्सुं युद्धेच्छुं समुपस्थितं रणभूमौ व्यूहरक्षया
वस्थितमिमं सन्निकृष्टवर्तिनं स्वजनमात्मीयजनं

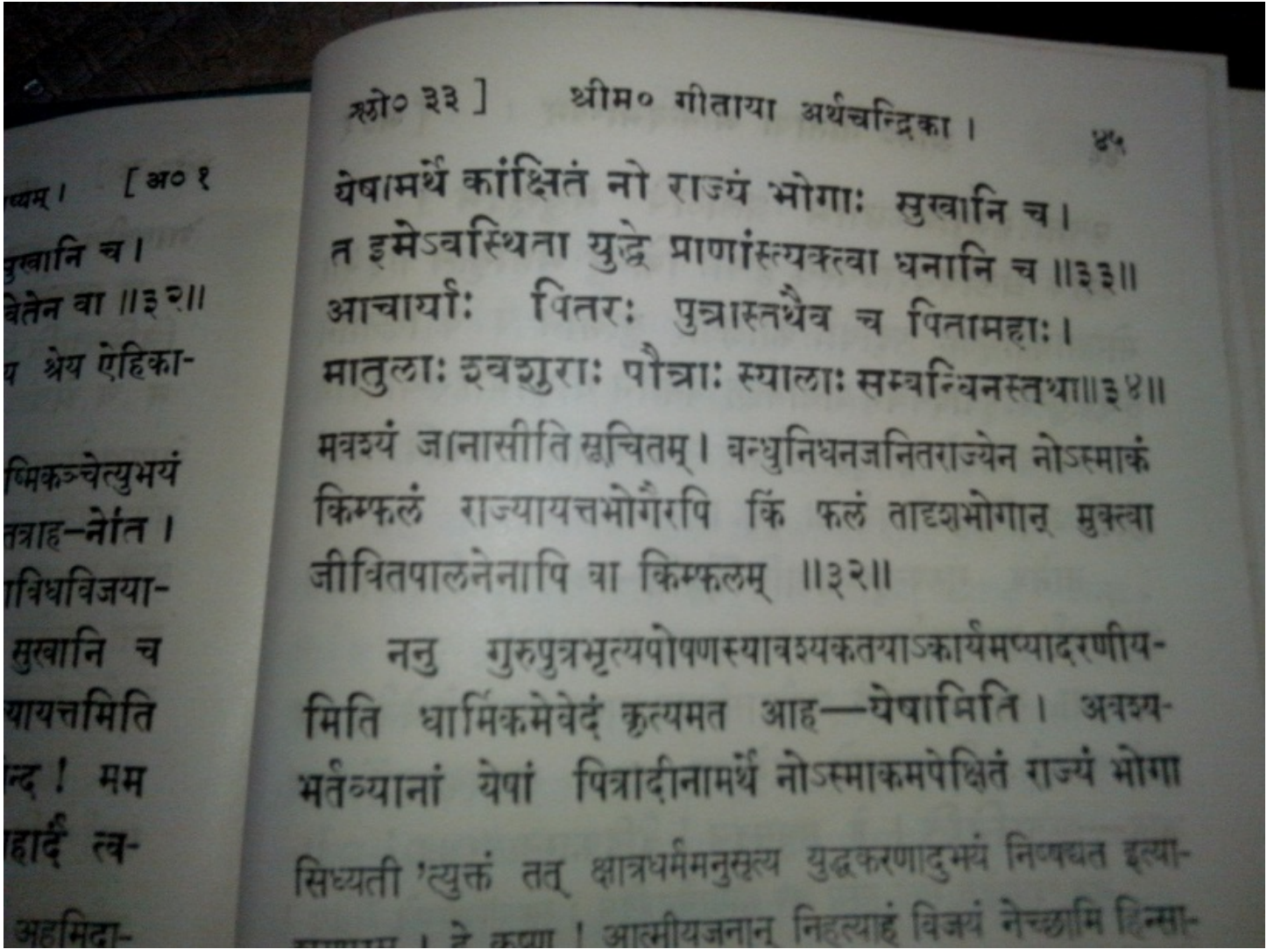
४४

श्रीम० गीताया आनन्दभाष्यम् । [अ० १]

न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥
मि । आहवे संग्रामे स्वजनसमूहं हत्वा विनाश्य श्रेय ऐहिका-
मुष्मिकं सुखं नैवानुपश्यामि ॥ ३१ ॥

आ. भा.—ननु विजयलाभे तवैहिकमामुष्मिकञ्चेत्युभयं
सिध्यति कुतोऽत्र कर्मणि श्रेयोऽदर्शनमित्युच्यते तत्राह—नोत ।
हे कृष्ण ! बन्धून् विनाश्य विजयमहं नेच्छामि तथाविधविजया-
धीनं राज्यमपि नेच्छामि तादृशराज्यायत्तानि सुखानि च
नेच्छामि । ननु सर्वेऽपि सुखलिप्सवः सुखञ्च राज्यायत्तमिति
कुतस्तव सुखोपाये प्रवृत्त्यभाव इत्यत आह—हे गोविन्द ! मम
करणकलेवरादिनियामक ! अनेन सम्बोधनेन मदीयहार्दं त्व-
न्मामप्युपदिश्य मदीयमोहमपि विनाशय इति सूच्यते । अहमिदा-
नीमशेषाणि निमित्तानि चक्षुःस्पन्दनादीनि निरीकृतानि चामिदानीं

४६ श्रीम० गीताया आनन्दभाष्यम् । [अ० १]

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किन्तु महीकृते ॥३५॥
भोगसाधनीभूताः पदार्थाः कांक्षिताः सुखानि च कांक्षितानि
त एव गुरुवः पुत्रादयश्चेमे प्राणानसून् धनानि गोभूमिहिरण्यादीनि
च त्यक्त्वा समरे कृतयुद्धनिश्चयाः स्वकीयप्राणादिकमपि त्यक्तुं
कृतनिश्चयास्तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तानेव गुरुबन्धुस्वजनान्निर्दिशति—आचार्या इति ।
आचार्याः कृपाचार्यप्रभृतयः स्पष्टमन्यत् ॥ ३४ ॥

आ. भा.—नन्वेवं तवौदासीन्यमवगम्य राज्यलोभेनैत एव
त्वां सक्नुं हनिष्यन्त्यतो वरमेतान् हत्वा राज्यकरणमित्यत
आह—एतानिति । हे मधुसूदन ! वैदिकाम्नायरक्षक ! घ्नतो-
ननु 'वासुदेवे मनो यस्य जप होमार्चनादिषु । तस्यान्तरायो मैत्रेय !
देवेन्द्रत्वादिकम्फलम् ॥, इत्युक्तप्रकारेण भगवद्भक्तिवशादवाप्तविरक्तेस्तत्र
मासदित्यप्यत्रातिनि

श्लो० ३६]

श्रीम० गीताया अर्थचन्द्रिका ।

४७

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।

पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैनानाततायिनः ॥३६॥

अप्यस्मान् त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोरेतान् हन्तुं नेच्छामी मही-
मात्रस्य कृते किमुत । महीमात्रलब्धये न योत्स्यामित्येव नापि
तु सर्वाधिपत्योपलब्धिनिश्चयेऽपि नैव योत्स्यामीत्यर्थः ॥३५॥

आ. भा.—यद्येवं तर्हि द्रोणभीष्मकृपादिगुरुबन्धून् परि-
हाय धृतराष्ट्रपुत्रानेव जहि ते तु तवापकारिण इत्याह—निह-
त्येति । हे जनार्दन ! धार्तराष्ट्रान् निहत्याप्यस्माकं का प्रीतिः
किं सुखं स्यान्न किमपीत्यर्थः । अथ विषाग्निदाहाद्यपकारकर्तृ-
कत्वेनैते सर्वथाऽऽततायित्वमापन्नाः । आततायिनां वधे च दोषा-
भावः शास्त्रेष्वभिहितः । ‘आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचार-
यन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन’ इति । तस्मादेते
हन्तव्या एवेत्याह—पापमेवेति । आततायिनोऽप्येतान् बन्धु-
जनान् हत्वाऽस्मान् पापमवश्यमाश्रयेत् । बन्धुवधस्य पातकका-
न्यायेत्यत आह—एतानिति । हे मधुसूदन ! एतेन प्राङ्मधुनामानं दैत्यं
निहत्य त्वया स्वात्मीयस्याब्जयोनेरवनं कृतमस्तीति कथं मामत्र बन्धु-
निधनप्रधने नियोजयसीति सूच्यते । शस्त्रैर्मा प्रतोऽप्येतान् त्रैलोक्यरा-
ज्यं हन्तुं किमुत महीमात्रस्य कृते ।

४८

श्रीम० गोताया आनन्दभाष्यम् ।

[अ० १]

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्ववान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥३७॥
रित्वादिति भावः ॥ ३६ ॥

हे माधव ! तस्मात् कारणात् स्ववान्धवान् धार्तराष्ट्रान्
धृतराष्ट्रतनयान् स्वबन्धून्नेव निहत्य नितरां हत्वा नोऽस्माकं का प्रीतिः
सुखं स्याद्विजयधोषणादिरूपायां क्षणिकप्रीत्यां सत्यामपि चिराय नरकदुःख-
स्यावश्यम्भोक्तव्यत्वादित्यर्थः । प्रलयेऽखिलजनानुपसंहरन्नपि त्वं जगदी-
श्वरत्वात् कर्मपारवश्यरहितत्वान्न दोषभागहम्पुनर्दोषभागवश्यं भवेयमिति
जनार्दनेति सम्बोधनेन सूच्यते । नन्वेते धृतराष्ट्रतनया आततायिनः ।
तथाचोक्तम्—

गानन्दभाष्यम् । [अ० १]

राष्ट्रान् स्वबान्धवान् ।
स्याम माधव ॥३७॥

स्वबान्धवान् धार्तराष्ट्रान्
हत्वा नोऽस्माकं का प्रीतिः
सत्यामपि चिराय नरकदुःख-
ानुपसंहरन्नपि त्वं जगदी-
नर्दोषभागवश्यं भवेयमिति
राष्ट्रतनया आततायिनः ।

धनापहः ।
यिनः ॥

श्लो० ३८] श्रीम० गीताया अर्थचन्द्रिका ।

४९

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहत चेतसः ।

कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥३८॥

दुर्योधनादीन् हन्तुं वयं पाण्डवा नार्हा न योग्याः । हि यतः
स्वजनं स्वकीयमात्मीयं जनं निहत्य सुखिनः कथं स्याम ।
दुष्कर्मणो दुःखमेव फलम्भवति न सुखमिति भावः ॥ ३७ ॥

आ. भा.—कथं तर्हि ते युष्मद्वधे प्रवृत्ता इत्याह—
यद्यपीति । यद्यपि लोभोपहत चेतसो राज्यलोभेनोपहतं
'द्राविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे
चाभिमुखोहतः । इति वाक्यं रणे मृतस्य श्रेयोऽवाप्तिमभिधत्ते नह-
न्तुरतः स्वजनहननजन्यपापमवश्यं स्यादिति भावः ॥ ३६ ॥

हे माधव ! एतद्वि सम्बोधनं यथा त्वं लक्ष्मीनाथोऽसि तथा मामपि
साध्वीतन्त्रं विधेयं लक्ष्मीके कर्मणि प्रवर्तयेति ज्ञापयति । एतन्नाम-

५० श्रीम० गीताया आनन्दभाष्यम् । [अ० १]

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥
चेतो येषां ते राज्यलोभाकृष्टदुष्टवासनया विनष्टधर्मसंस्कारचे-
तस्काश्चैते दुर्योधनादयः कुलक्षयकृतं दोषं मित्राणां द्रोहे च
पातकं न पश्यन्ति नैव जानन्ति ॥ ३८ ॥

तथापि कुलग्नतादिरूपदोषं प्रपश्यद्भिर्स्माभिरस्मात् पापा-
न्निवर्तितुं कथन्न ज्ञेयम् । सत्कुलसम्भूतेर्धर्मं विचारयद्भिर्स्मा-
भिरवश्यमेतादृशपापान्निवर्तनीयमित्यर्थः । हे जनार्दन इति च
सम्बोधनं जगन्मर्यादास्थापकत्वेनात्र संगच्छते ॥ ३९ ॥

तथापि हे जनार्दन ! कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिः प्रकर्षेण
जानानैरस्माभिरस्मात्पापान्निवर्तितुं कथन्न ज्ञेयम् । अयम्भावः ।
चोदना लक्षणोऽर्थो धर्मः (जै. सू. १।१।२) इति धर्मलक्षणं विद-
धना जैमिनिनिष्ठा जैमिनिनिष्ठा जैमिनिनिष्ठा

श्लो० ४०]

कुलक्षये
धर्मे नष्टे
अधर्माभिः
स्त्रीषु दुष्टे

आ. भ

क्षय इत्यादि
सनातना अ
यमाना धर्मा
नष्टे सति कु
चाधर्मप्रधान

आ. भ

अ. टी

श्रीम० गीताया आनन्दभाष्यम् । [अ० १]
 यस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
 दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥३९॥
 यलोभाकृष्टदुष्टवासनया विनष्टधर्मसंस्कारचे-
 दयः कुलक्षयकृतं दोषं मित्राणां द्रोहे च
 नैव जानन्ति ॥ ३८ ॥
 पदिरूपदोषं प्रपश्यद्भिस्माभिरस्मात् पापा-
 म् । सत्कुलसम्भूतेर्धर्मं विचारयद्भिस्मा-
 नवर्तनीयमित्यर्थः । हे जनार्दन इति च
 आपकत्वेनात्र संगच्छते ॥ ३९ ॥

! कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिः प्रकर्षेण
 तितुं कथन्न ज्ञेयम् । अयम्भावः ।
 स. १।१।२) इति धर्मलक्षणं विद-
 वे सति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताक-

श्लो० ४०] श्रीम० गीताया अर्थचन्द्रिका ।

५१

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
 धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥४०॥
 अधर्माभिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
 स्त्रीषु दुष्टासु वाष्ण्येय जायते वर्णसंकरः ॥४१॥

आ. भा.—पूर्वोक्तान् कुलक्षयकृतान्दोषानभिधातुमाह—कुल-
 क्षय इत्यादि पञ्चभिः । कुलक्षये कुलाचारप्रवर्तकपुरुषक्षये सति
 सनातना अविच्छिन्नपरम्परया समागताः कुलधर्माः कुलेऽनुष्ठी-
 यमाना धर्माः प्रणश्यन्ति विनाशमुपयान्त्यनुष्ठातुरभावात् । धर्मे
 नष्टे सति कुलमवशिष्टं कुलमधर्मोऽभिभवति व्याप्नोति तथा-
 चाधर्मप्रधानमेवावशिष्टं कृत्स्नं कुलं सम्पद्यत इत्यर्थः ॥४०॥

आ. भा.—हे कृष्ण ! अधर्माभिभवादनाचाराधिष्ठितत्वात्

अ. टी.—कुलघ्नतायामनेके दोषाः समुत्पद्यन्ते तेषामादित उत्प-
 त्तिप्रकारमुपपादयति—कुलक्षय इति । कुलक्षये कुलस्थितासिलाचारा-

५२

श्रीम० गीताया आनन्दभाष्यम् ।

[अ० १]

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥४२॥

कुले तत्कुलस्थिताः स्त्रियः प्रकर्षेण दुष्यन्ति कुमार्गसंचारवास्क-
पुरुषाभावात् । हे वाष्ण्य ! वृष्णिवंशप्रभव ! अनेन कुलमर्यादार-
क्षकत्वं भगवति ध्वनितम् । स्त्रीषु दुष्टासु सतीषु वर्णसंकरोऽनु-
लोमप्रतिलोमप्रजोत्पादनेन वर्णानां साङ्कर्यं जायते ॥ ४१ ॥

आ. भा.—पूर्वोक्तः संकरः कुलघ्नानां कुलस्य च नरकायैव
जायते । न केवलं कुलघातकानामेव नरकोऽपि त्वेषां कुलघ्नानां
पितरोऽपि लुप्ता पिण्डोदकादिक्रिया येषां ते स्ववंशधरविशुद्ध-
प्रजाऽभावात् पिण्डोदकादिकर्मणामभावान्नरके पतन्ति ॥४२॥

कुलवश्यतापादकपुरुषाभावात् स्वतन्त्रचारिण्यः सत्यः प्रकर्षेण दुष्यन्ति
दोषयुक्ता भवन्ति । हे वाष्ण्य ! वृष्णिकलसम्भन ! तत्तत्पिण्डोदकक्रिया

गीताया आनन्दभाष्यम् । [अ० १]
 कुलघ्नानां कुलस्य च ।
 लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥४२॥
 प्रकर्षेण दुष्यन्ति कुमार्गसंचारवारक-
 वृष्णिवंशप्रभव ! अनेन कुलमर्यादार-
 स्त्रीषु दुष्टासु सतीषु वर्णसंकरोऽनु-
 र्णानां साङ्कर्यं जायते ॥४१॥
 करः कुलघ्नानां कुलस्य च नरकायैव
 नामेव नरकोऽपि त्वेषां कुलघ्नानां
 क्रिया येषां ते स्ववंशधरविशुद्ध-
 ामभावान्नरके पतन्ति ॥४२॥
 शिष्यः सत्यः प्रकर्षेण दुष्यन्ति
 णिकुलसम्भूत ! कुलस्त्रीषु दुष्टासु
 म्येन प्रातिलोभ्येन च प्रजोत्पत्ता-
 कुलघ्नानां वर्णसाङ्कर्यमापादय-

श्लो० ४३] श्रीम० गीताया अर्थचन्द्रिका । ५३
 दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
 उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥४३॥
 उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
 नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥४४॥

आ. भा.—उक्तमर्थं फलाभिधानेन स्पष्टयति—दोषै-
 रिति । कुलघ्नानामेतैर्वर्णसंकरकारकैर्दोषैर्जातिधर्माः क्षत्रियादि-
 वर्णधर्माः कुलप्रयुक्ताश्च धर्मा अविच्छिन्नपरम्परया सम्प्राप्ताः
 सर्वे उत्साद्यन्ते विनाश्यन्ते ॥ ४३ ॥

हे जनार्दन ! उत्सन्नकुलधर्माणां विनष्टकुलधर्माणां विना-
 शितः कुलधर्मोऽयैस्तेषां च मनुष्याणां नरके नियतो नियमेन वासो
 भवतीति प्राचीनमहर्षिमुखाद्वयमनुशुश्रुम । अनेन स्वीकारार्थं
 दाढ्यं दर्शितम् ॥ ४४ ॥

अ. टी.—पूर्वोक्तमर्थं प्राचीनाचार्यसम्मतिपूर्वकं विशिष्टफलबोधपूर्-
 वकञ्च निगमयति—दोषैरिति द्वाभ्याम् । कुलघ्नानामेतैर्वर्णसंकरका-

५४ श्रीम० गीताया आनन्दभाष्यम् । [अ० १]

अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥४५॥
यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरम्भवेत् ॥४६॥

आ. भा.—स्वजनहननोद्यमोऽपि पापीयानिति पश्चात्तापं करोति—अहो इति । वयं महत्पापं कर्तुं व्यवसिता निश्चयवन्तोऽयद् राज्यसुखलोभेन राज्यसुखलोलुपतया स्वजनं हन्तुमुद्यता अहो वत सखेदमिदमाश्चर्यम् ॥ ४५ ॥

आ. भा.—शस्त्रम्परित्यज्य स्थितं स्वरक्षणव्यापारहीनञ्च ज्ञात्वा तव शत्रवो त्वां हनिष्यन्तीत्याह—यदीति । शस्त्रपाणयो धृतराष्ट्रसम्बन्धिनोऽप्रतीकारं स्वरक्षणोपायमकुर्वन्तमशस्त्रं

अ. टी.—स्वजनवधाय युद्धसमारम्भोऽपि पापावहमिति सखेदमावेदयति—अहो इति । वयमर्थानर्थज्ञानवन्तोऽपि महदतिशयं पापं कर्तुं व्यवसिता निश्चयवन्तः

सञ्जय उवाच ।

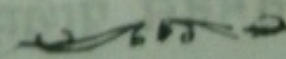
एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥४७॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादेऽर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

निरायुधं मां यदि रणे हन्युस्तद्वननं मम क्षेमतरं परमनिःश्रेय-
सकरं भवेत् । प्राणापगमेन स्वजनहननोद्योगजनितकल्मषान्नि-
र्मुक्तः स्यामिति भावः ॥ ४६ ॥

आ. भा. — एवमर्जुनविषादानन्तरं किञ्चातमिति धृतराष्ट्र-
जिज्ञासायां सञ्जय उवाच—एवमिति । शोकसंविग्नमान-
सोऽर्जुनः संख्ये संग्राम एवम्पूर्वाक्तप्रकारेणोक्त्वा सशरं चापं
सपृषत्कं गाण्डीवं धनुर्विसृज्य रथोपस्थे रथोदर उपवेशनस्थाने
उपाविशत्स्थितः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्रामानन्दाचार्यभगवत्पादविरचिते श्रीभगवद्गीतायाः श्रीमदा-
नन्दभाष्येऽर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

शस्त्रं शस्त्रविहीनं मां यदि रणे हन्युस्तर्हि तद्वननं मे बन्धुवधजनि-
साम्पत्तिकसंचिन्तजीवनापेक्षया वा क्षेमतरं परम-